# IV-XII АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МАДАНИЙ УЙҒОНИШ ЖАРАЁНЛАРИ ВА БУЮК АЛЛОМАЛАР ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

# HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE CULTURAL RENAISSANCE IN CENTRAL ASIA DURING THE 4TH-12TH CENTURIES AND THE SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF GREAT SCHOLARS

**Atabaeva Nigoraxon Maxmudjanovna**
Tashkent xalkaro universiteti Andijon fakulteti
Ijtimoiy fanlar va ta'lim - 2 kafedrasi dotsenti
**Abduraximova Malika Xabibillo qizi,**
Tashkent xalkaro universiteti Andijon fakulteti
psixologiya yo'nalishi-2 gurux talabasi
**Maxamadyuldashova Maxliyoxon Oybek qizi,**
Tashkent xalkaro universiteti Andijon fakulteti
psixologiya yo'nalishi-2 gurux talabasi
**Voxobova Malika Zafarjon qizi**
Tashkent xalkaro universiteti Andijon fakulteti
psixologiya yo'nalishi-2 gurux talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24446545

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada IV-XII asrlarda Markaziy Osiyo hududida kechgan madaniy-tarixiy jarayonlar, ilm-fan va ma'naviy tafakkur taraqqiyotining ijtimoiy-siyosiy omillari hamda buyuk allomalar ilmiy merosining jahon sivilizatsiyasi rivojidagi o'rni tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi ilk o'rta asrlar madaniy an'analari bilan IX-XII asrlardagi ilmiy yuksalish o'rtasidagi tarixiy bog'liqlikni aniqlash, madaniy uyg'onishning asosiy omillarini tahlil qilish va allomalar merosining tarixiy ahamiyatini ochib berishdan iborat. Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, qiyosiy-tarixiy, tizimli va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanildi. Tahlil natijasida shahar madaniyati, xalqaro savdo aloqalari, ilmiy bilimlar almashinuvi, mahalliy davlatchilik an'analari va ta'lim muhitining shakllanishi madaniy taraqqiyotning muhim shart-sharoitlari bo'lganligi aniqlandi. Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom Buxoriy, Abu Mansur Moturidiy, Mahmud Koshg'ariy va Yusuf Xos Hojib merosi misolida ilm-fan, diniy-ma'rifiy tafakkur va axloqiy qadriyatlar rivoji o'rganildi. Tadqiqotda madaniy yuksalish mahalliy intellektual an'analar va keng mintaqalararo ilmiy aloqalarning o'zaro ta'siri natijasi ekanligi asoslanadi. Allomalarning ilmiy-ma'naviy merosi tarixiy xotirani mustahkamlash, ilmiy tafakkurni rivojlantirish va yosh avlodning ma'naviy-intellektual tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etishi haqida xulosa chiqariladi.

**Kalit so'zlar:** **Abstract:** This article examines the cultural and historical processes that took place in Central Asia during the 4th-12th centuries, the socio-political factors influencing the development of science and intellectual thought, and the contribution of prominent scholars to the advancement of world civilization. The aim of the study is to identify the historical relationship between the cultural traditions of the Early Middle Ages and the scientific flourishing of the 9th–12th centuries, analyze the principal factors contributing to the Cultural Renaissance, and elucidate

the historical significance of the scholarly heritage of distinguished thinkers. The methodological framework of the research incorporates the principles of historicism and objectivity, as well as comparative-historical, systematic, and source-critical methods of analysis. The findings indicate that urban culture, international trade relations, the exchange of scientific knowledge, local traditions of statehood, and the development of educational environments constituted essential prerequisites for cultural advancement. The study explores the development of science, religious and intellectual thought, and ethical values through the scholarly and spiritual heritage of Muhammad al-Khwarizmi, Ahmad al-Farghani, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Ali ibn Sina (Avicenna), Imam al-Bukhari, Abu Mansur al-Maturidi, Mahmud al-Kashgari, and Yusuf Khass Hajib. The research demonstrates that cultural flourishing resulted from the interaction between indigenous intellectual traditions and extensive interregional scholarly connections. It concludes that the scientific and spiritual heritage of these distinguished scholars holds considerable significance for preserving historical memory, advancing scientific thought, and fostering the spiritual and intellectual development of younger generations.

**Keywords:** Central Asia, Cultural Renaissance, First Eastern Renaissance, scientific heritage, spiritual values, medieval history, scientific advancement, civilization, prominent scholars, historical thought.

## KIRISH

Jahon sivilizatsiyasi tarixida Markaziy Osiyo ilm-fan, madaniyat, falsafa va ma’naviy tafakkurning shakllanishi hamda rivojlanishida muhim o‘rin egallagan tarixiy-madaniy mintaqalardan biri hisoblanadi. Mazkur hududda qadimdan shakllangan davlatchilik an’analari, shahar madaniyati, savdo munosabatlari va intellektual aloqalar keyingi davrlarda yuzaga kelgan ilmiy yuksalish jarayonlari uchun mustahkam tarixiy zamin yaratgan. IV-XII asrlar Markaziy Osiyo tarixida ijtimoiy-siyosiy munosabatlar, madaniy an’analar, diniy tasavvurlar va ilmiy bilimlar tizimida muhim o‘zgarishlar yuz bergan davr sifatida tavsiflanadi. Ushbu davrning o‘ziga xos jihati shundaki, dastlab mahalliy shahar madaniyati, hunarmandchilik va mintaqalararo aloqalar rivojlangan bo‘lsa, keyinchalik ilm-fan, falsafa, adabiyot va diniy-ma’rifiy tafakkur yangi bosqichga ko‘tarilgan. IV-VIII asrlarda Sug‘d, Xorazm, Choch, Farg‘ona va Toxariston kabi tarixiy-madaniy hududlarda ijtimoiy hayotning turli shakllari mavjud bo‘lgan. Arxeologik topilmalar va yozma manbalar shaharsozlik, tasviriy san’at, savdo hamda madaniy almashinuvning rivojlanganligini ko‘rsatadi[1] [2][1, 2].

Ayniqsa, Buyuk ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan savdo va madaniy munosabatlar turli xalqlar o‘rtasida bilimlar, diniy tasavvurlar, texnologiyalar va badiiy an’analarning tarqalishiga xizmat qilgan. Mazkur jarayon Markaziy Osiyo madaniyatining ochiq, ko‘pqirrali va o‘zaro ta’sirlarga asoslangan xususiyatini shakllantirgan. VIII asrdan boshlab mintaqada islom sivilizatsiyasiga xos ijtimoiy va madaniy institutlar kengayib bordi. Arab tilining ilmiy muomala tili sifatida tarqalishi, tarjima faoliyatining rivojlanishi va yangi ta’lim an’analarining shakllanishi mahalliy intellektual salohiyatning keng ilmiy muhit bilan bog‘lanishiga imkoniyat yaratdi. IX-XII asrlarda esa Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan olimlar matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, tarix, falsafa, tilshunoslik, hadisshunoslik va kalom ilmida muhim ilmiy asarlar

[1] 1. Encyclopaedia Iranica. *Sogdiana: Sogdian Art*. - Elektron ilmiy ensiklopediya. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-vi-sogdian-art/

[2] 2. Encyclopaedia Iranica. *Archaeology V: Pre-Islamic Central Asia*. - Elektron ilmiy ensiklopediya. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/archaeology-v/

yaratdilar. Ularning ayrim asarlari keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilinib, turli mintaqalardagi ilmiy an'analar rivojiga ta'sir ko'rsatdi[3] [4][3, 4].

Mazkur ilmiy yuksalish tarixshunoslikda ko'pincha Birinchi Sharq Renessansi tushunchasi bilan ifodalanadi. Biroq ushbu atama shartli tarixshunoslik kategoriyasi bo'lib, Markaziy Osiyo madaniyatining barcha sohalari bir vaqtning o'zida va bir xil darajada rivojlanganligini anglatmaydi.

Mavzuga oid tadqiqotlarda allomalarning ilmiy kashfiyotlari va madaniy yutuqlari keng yoritilgan bo'lsa-da, ilk o'rta asrlar madaniy zamini, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar va IX-XII asrlardagi intellektual yuksalish o'rtasidagi bog'liqlikni yaxlit tarixiy jarayon sifatida baholash muhim ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, madaniy uyg'onishni faqat alohida buyuk shaxslar faoliyati bilan izohlash yetarli emas. Uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan davlatchilik, iqtisodiy hayot, shahar madaniyati, ta'lim, xalqaro aloqalar va ma'naviy qadriyatlar tizimini kompleks o'rganish zarur.

**Tadqiqotning maqsadi** - IV-XII asrlarda Markaziy Osiyoda madaniy taraqqiyotning tarixiy shart-sharoitlarini tahlil qilish, IX-XII asrlardagi ilmiy uyg'onishning asosiy xususiyatlarini aniqlash hamda buyuk allomalar ilmiy-ma'naviy merosining mintaqaviy va umumjahon tarixiy ahamiyatini asoslash.

**NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLAR**

Mazkur tadqiqotning nazariy asosini sivilizatsion yondashuv, tarixiylik, ilmiy xolislik, madaniy vorisiylik va intellektual tarixga oid konseptual qarashlar tashkil etadi. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, muammoviy-xronologik, tizimli va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanildi.

**Tarixiylik usuli** IV-XII asrlarda yuz bergan madaniy jarayonlarni tegishli davrning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sharoitlari bilan uzviy bog'liqlikda o'rganish imkonini berdi.

**Qiyosiy-tarixiy usul** ilk o'rta asrlar madaniy an'analari bilan IX-XII asrlardagi ilmiy yuksalishning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qildi.

**Tizimli yondashuv** davlatchilik, shahar madaniyati, ta'lim, savdo munosabatlari va ilmiy tafakkur o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kompleks tahlil qilish uchun qo'llanildi.

**Manbashunoslik tahlili** yozma va arxeologik manbalarning kelib chiqishi, tarixiy axborot imkoniyatlari va ilmiy ishonchliligini baholashga qaratildi.

Tadqiqotning asosiy manbaviy bazasini YuNESKO tomonidan nashr etilgan «Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari tarixi» ko'pjildligi, Markaziy Osiyoning ilk o'rta asrlar madaniyatiga oid ensiklopedik tadqiqotlar, allomalarning ilmiy asarlari va maxsus tarixiy-biografik materiallar tashkil etadi[5] [6][1-9].

Nazariy tahlilda «madaniy uyg'onish» tushunchasi ilm-fan, adabiyot, falsafa va madaniy hayotda kuzatilgan intellektual faollikning sifat jihatidan yuksalishini ifodalovchi tarixshunoslik kategoriyasi sifatida talqin etildi. Tadqiqotda IV-VIII asrlar madaniy zaminning shakllanish

---

[3] 3. Asimov M. S., Bosworth C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV, Part One: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. The Historical, Social and Economic Setting*. - Paris: UNESCO Publishing, 1998.

[4] 4. Asimov M. S., Bosworth C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV, Part Two: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. The Achievements*. - Paris: UNESCO Publishing, 2000.

[5] 1. Encyclopaedia Iranica. *Sogdiana: Sogdian Art*. - Elektron ilmiy ensiklopediya. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-vi-sogdian-art/

[6] 9. UNESCO. *Diwan Lughat al-Turk (Compendium of the Turkic Dialects)* // Memory of the World. URL: https://www.unesco.org/en/memory-world/diwan-lughat-al-turk-compendium-turkic-dialects

bosqichi, IX-XII asrlar esa ilmiy-intellektual taraqqiyotning alohida yuksalish bosqichi sifatida qiyosiy o‘rganildi.

**TADQIQOT NATIJALARI**

Tadqiqot davomida IV-XII asrlarda Markaziy Osiyoda madaniy taraqqiyotning tarixiy xususiyatlari tahlil qilinib, quyidagi asosiy natijalar aniqlandi.

IV-VIII asrlardagi shahar madaniyati va xalqaro aloqalar keyingi ilmiy yuksalishning muhim tarixiy shart-sharoitlaridan biri bo‘lganligi aniqlandi.

Ilk o‘rta asrlarda Sug‘d, Xorazm, Choch va Farg‘ona kabi hududlarda shaharlar, hunarmandchilik markazlari va savdo munosabatlari mavjud bo‘lgan. Ayniqsa, Samarqand atrofidagi Afrosiyob, qadimgi Panjikent va boshqa arxeologik yodgorliklar shahar madaniyati, tasviriy san’at hamda mahalliy davlatchilik an’analari haqida muhim ma’lumot beradi. Sug‘d savdogarlarining Buyuk ipak yo‘lidagi faoliyati turli mintaqalar o‘rtasida iqtisodiy munosabatlar bilan bir qatorda madaniy bilimlar va g‘oyalarning tarqalishini ta’minlagan. Sug‘d yozuvi va madaniy yodgorliklari mazkur aloqalarning tarixiy dalillari sifatida ahamiyatga ega[7] [8][1, 2].

Shu bilan birga, IV-VIII asrlardagi taraqqiyot bir tekis kechmagan. Siyosiy kurashlar, hokimiyat almashinuvlari va tashqi ta’sirlar ayrim hududlarda shahar hayotining o‘zgarishiga hamda madaniy an’analarning qayta shakllanishiga olib kelgan. IX-X asrlarda mahalliy davlatchilik va shahar markazlarining rivojlanishi intellektual muhitning kengayishiga xizmat qilganligi aniqlandi. Ayniqsa, Somoniylar davrida Buxoro va Samarqand kabi shaharlarning siyosiy, iqtisodiy va madaniy ahamiyati ortdi. Buxoro arab va fors tillaridagi ilmiy-adabiy faoliyatning muhim markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda kitobat, adabiyot, diniy ilmlar va ilmiy muloqotning rivojlanishi intellektual an’analar mustahkamlanishiga xizmat qildi[9] [10][3, 4].

Mazkur jarayonda davlat homiyligi, shaharlarning iqtisodiy imkoniyatlari va bilimli kishilarga nisbatan ijtimoiy ehtiyoj muhim o‘rin tutgan. IX asrda Muhammad al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg‘oniy faoliyati aniq fanlar taraqqiyotida muhim ilmiy bosqichni tashkil etganligi kuzatildi. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning algebraga oid tadqiqotlari matematik masalalarni tizimli hal qilish usullarining rivojlanishiga xizmat qildi. Uning «Al-jabr va-l-muqobala» asari tenglamalarni yechish usullarini mustaqil matematik tahlil ob’ekti sifatida bayon etishi bilan ahamiyatlidir. Al-Xorazmiy nomi bilan bog‘liq ilmiy an’analar keyinchalik Yevropa matematik terminologiyasiga ham ta’sir ko‘rsatgan[11] [5].

Ahmad al-Farg‘oniy astronomiya va osmon jismlari harakatini o‘rganish sohasida muhim ilmiy meros qoldirgan. Uning astronomik qarashlari o‘rta asrlardagi ilmiy bilimlar tarqalishi jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu allomalar faoliyati Markaziy Osiyo ilmiy an’analarining Bag‘dod kabi yirik intellektual markazlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lganligini ko‘rsatadi. X-XI asrlarda Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi tabiiy va

---

[7] 1. Encyclopaedia Iranica. *Sogdiana: Sogdian Art*. - Elektron ilmiy ensiklopediya. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-vi-sogdian-art/

[8] 2. Encyclopaedia Iranica. *Archaeology V: Pre-Islamic Central Asia*. - Elektron ilmiy ensiklopediya. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/archaeology-v/

[9] 3. Asimov M. S., Bosworth C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV, Part One: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. The Historical, Social and Economic Setting*. - Paris: UNESCO Publishing, 1998.

[10] 4. Asimov M. S., Bosworth C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV, Part Two: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. The Achievements*. - Paris: UNESCO Publishing, 2000.

[11] 5. O'Connor J. J., Robertson E. F. *Al-Khwarizmi* // MacTutor History of Mathematics. University of St Andrews. URL: https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Biographies/Al-Khwarizmi/

falsafiy fanlarning o‘zaro bog‘liqlikda rivojlanganligini namoyon etadi. Abu Rayhon Beruniy (973-1048) astronomiya, geografiya, geodeziya, mineralogiya, tarix va madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlar olib borgan qomusiy olim hisoblanadi.

Uning «Hindiston» asari boshqa xalqlarning diniy-falsafiy qarashlari, urf-odatlari va ilmiy bilimlarini o‘rganishda qiyosiy kuzatish va tahlil imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Beruniy merosida dalillarga tayanish, kuzatish va turli madaniy an’analarni o‘rganishga intilish muhim metodologik xususiyat sifatida namoyon bo‘ladi[12] [6].

Abu Ali ibn Sino (980-1037) tibbiyot, mantiq, falsafa va tabiiy fanlar rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. Uning «Al-qonun fi-t-tib» asari tibbiy bilimlarni tizimlashtirishda, «Kitob ash-shifo» esa falsafiy va tabiiy-ilmiy bilimlarni umumlashtirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Ibn Sino asarlari keyingi asrlarda turli mamlakatlardagi ilm-fan va ta’lim an’analariga ta’sir ko‘rsatgan[13] [7].

IX-XII asrlarda diniy-ma’rifiy tafakkurning rivojlanishi madaniy yuksalishning mustaqil va muhim yo‘nalishini tashkil etgan. Imom Muhammad al-Buxoriy (810-870) hadisshunoslikda rivoyatlarni tanlash, ularning ishonchliligini baholash va tizimlashtirish usullarini rivojlantirgan. Uning «Al-jome’ as-sahih» asari islom diniy-huquqiy va ma’naviy tafakkuri tarixida muhim o‘rin tutadi[14] [8].

Abu Mansur al-Moturidiy (vafoti 944 yil) Samarqand ilmiy muhitida kalom ilmi va aqidaviy tafakkur rivojiga hissa qo‘shgan. Uning qarashlarida aqliy dalillar va diniy e’tiqod masalalarining o‘zaro munosabati muhim o‘rin egallaydi.

Mazkur olimlar faoliyati Markaziy Osiyoda faqat tabiiy fanlar emas, balki diniy-falsafiy, axloqiy va huquqiy bilimlar ham rivojlanganligini ko‘rsatadi. XI-XII asrlarda turkiy tilshunoslik va axloqiy-siyosiy adabiyotning rivojlanishi mintaqadagi madaniy uyg‘onishning til va adabiyot sohasidagi ifodasi bo‘lganligi aniqlandi. Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asari turkiy tillar leksikasi, xalq og‘zaki ijodi, urf-odatlar va etnomadaniy an’analarni o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi. Mazkur asarda til materiallari bilan birga xalqlarning ijtimoiy hayoti va madaniy dunyoqarashiga oid ma’lumotlar ham saqlangan[15] [9].

Matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, falsafa va tilshunoslik sohalarida yaratilgan asarlarning turli tillarga tarjima qilinishi bilimlar almashinuvini kengaytirgan. Al-Xorazmiyning matematik qarashlari, Ibn Sinoning tibbiy-falsafiy merosi va Beruniyning qomusiy tadqiqotlari Markaziy Osiyo ilm-fanining umumjahon intellektual taraqqiyotidagi ishtirokini tasdiqlaydi[16] [17][5-7].

**MUHOKAMA**

---

[12] 6. UNESCO Courier. *Al-Biruni, a Universal Genius in Central Asia a Thousand Years Ago*. - YuNESKOning ilmiy-ma’rifiy nashri. URL: https://courier.unesco.org/en/articles/al-biruni-universal-genius-central-asia-thousand-years-ago-astronomer-historian-botanist

[13] 7. UNESCO Courier. *Avicenna*. - YuNESKOning ilmiy-ma’rifiy nashri. URL: https://courier.unesco.org/en/articles/avicenna

[14] 8. Library of Congress. *The Fourth Volume of al-Bukhari's Collection of Authentic Hadiths*. - Tarixiy qo‘lyozma va bibliografik tavsif. URL: https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_17619/

[15] 9. UNESCO. *Diwan Lughat al-Turk (Compendium of the Turkic Dialects)* // Memory of the World. URL: https://www.unesco.org/en/memory-world/diwan-lughat-al-turk-compendium-turkic-dialects

[16] 5. O'Connor J. J., Robertson E. F. *Al-Khwarizmi* // MacTutor History of Mathematics. University of St Andrews. URL: https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Biographies/Al-Khwarizmi/

[17] 7. UNESCO Courier. *Avicenna*. - YuNESKOning ilmiy-ma’rifiy nashri. URL: https://courier.unesco.org/en/articles/avicenna

Tadqiqot natijalari IV-XII asrlarda Markaziy Osiyo madaniy taraqqiyotini uzluksiz, biroq ichki tafovutlarga ega bo‘lgan murakkab tarixiy jarayon sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Avvalo, madaniy uyg‘onishning shakllanishini faqat IX-XII asrlarda yashagan buyuk allomalar faoliyati bilan bog‘lash tarixiy jarayonning ko‘pqirrali xususiyatini to‘liq ochib bermaydi. Chunki ilm-fanning yuksalishi uchun zarur bo‘lgan shahar madaniyati, yozuv an’analari, iqtisodiy munosabatlar va xalqaro aloqalar ilgarigi asrlardayoq shakllana boshlagan. Shu ma’noda, IV-VIII asrlar madaniyati keyingi ilmiy yuksalishning muayyan tarixiy asoslaridan biri bo‘lgan. Biroq bu bog‘liqlikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bir yo‘nalishli taraqqiyot sifatida izohlash maqsadga muvofiq emas. Mintaqada siyosiy o‘zgarishlar, madaniy an’analar almashinuvi va tashqi ta’sirlar natijasida ayrim bilimlar saqlangan, boshqalari qayta shakllangan, yangi intellektual yo‘nalishlar esa keng xalqaro muhitda rivojlangan.

Madaniy uyg‘onishning muhim xususiyatlaridan biri - mahalliy va umuminsoniy intellektual an’analarning o‘zaro ta’siridir. Markaziy Osiyo allomalari qadimgi yunon, hind, fors va islom olamida shakllangan ilmiy bilimlar bilan tanish bo‘lganlar. Ular mavjud bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmasdan, ayrim sohalarda yangi ilmiy usullar, tushunchalar va nazariy yondashuvlarni ishlab chiqqanlar. Bu holat, ayniqsa, matematika, astronomiya, geografiya va tibbiyot tarixida yaqqol namoyon bo‘ladi. Muhammad al-Xorazmiy matematik bilimlarni tizimlashtirishga, Abu Rayhon Beruniy tabiat va jamiyat hodisalarini qiyosiy o‘rganishga, Abu Ali ibn Sino esa tibbiy va falsafiy bilimlarni nazariy jihatdan umumlashtirishga hissa qo‘shgan. Ularning ilmiy yutuqlari alohida shaxsiy iste’dod bilan bir qatorda, o‘z davrida mavjud bo‘lgan intellektual muhit, ilmiy muloqot va bilimlar almashinuvining natijasi sifatida baholanishi lozim. Mazkur davrning yana bir muhim xususiyati ilm-fan va ma’naviy qadriyatlarning o‘zaro aloqadorligida namoyon bo‘ladi.

Imom Buxoriyning hadisshunoslikka oid tadqiqotlari, Abu Mansur Moturidiyning diniy-falsafiy qarashlari va Yusuf Xos Hojibning axloqiy-siyosiy g‘oyalari inson kamoloti, ma’naviy mas’uliyat va jamiyatdagi munosabatlar haqidagi tushunchalarning rivojlanishiga xizmat qilgan. Shu bilan birga, o‘sha davrdagi ilmiy va diniy bilimlarni zamonaviy fanlar tasnifiga to‘liq moslashtirish tarixiy jihatdan to‘g‘ri emas. O‘rta asrlar intellektual hayotida falsafa, tabiiy fanlar, axloq va diniy bilimlar o‘rtasidagi chegaralar hozirgi davrdagidan farq qilgan. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, madaniy uyg‘onish uchun siyosiy barqarorlik, iqtisodiy imkoniyatlar, shahar muhiti, ta’lim an’analari va xalqaro ilmiy aloqalarning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etgan.

Biroq mazkur omillarning ta’siri har bir tarixiy hudud va davrda turlicha namoyon bo‘lgan. Jumladan, Somoniylar davrida Buxoroning yirik madaniy markazga aylanishi mahalliy davlatchilik va shahar iqtisodiyotining ahamiyatini ko‘rsatsa, Bag‘dod ilmiy muhiti bilan aloqalar mintaqalararo bilimlar almashinuvining o‘rnini ochib beradi. Bu esa Markaziy Osiyo ilmiy taraqqiyotini alohida, tashqi dunyodan ajralgan jarayon emas, balki keng Yevroosiyo sivilizatsion munosabatlarining tarkibiy qismi sifatida talqin qilishni taqozo etadi.

Allomalar ilmiy merosining tarixiy ahamiyatini baholashda ularning bevosita ilmiy natijalari bilan keyingi asrlarda shakllangan madaniy xotira o‘rtasidagi farqni ham hisobga olish zarur. Masalan, al-Xorazmiy asarlarining matematik bilimlar rivojiga ta’siri ilmiy tarixning muayyan dalillariga asoslanadi. Buyuk allomalar obrazining keyingi davrlarda ma’naviy va milliy o‘zlikni anglash jarayonlaridagi o‘rni esa alohida tarixiy-madaniy tadqiqot ob’ekti hisoblanadi. Shuningdek, buyuk shaxslarning ilmiy yutuqlarini baholashda tarixiy xolislikka amal qilish, ularga zamonaviy fan natijalarini asossiz ravishda nisbat bermaslik va asarlarning haqiqiy mazmuniga tayanish muhimdir.

**Maqolaning ilmiy ahamiyati** IV-VIII asrlardagi madaniy zamin bilan IX-XII asrlardagi intellektual yuksalish o‘rtasidagi tarixiy bog‘liqlikni bir necha omil asosida kompleks talqin etishda namoyon bo‘ladi.

**Amaliy ahamiyati** esa tadqiqot natijalaridan O‘zbekiston tarixi, jahon tarixi, madaniyatshunoslik, falsafa, dinshunoslik va sivilizatsiyalar tarixi fanlarini o‘qitishda foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida mazkur davrni o‘rganish talabalarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish, manbalarni qiyosiy tahlil qilish va ilmiy merosni xolis baholash ko‘nikmalarini mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin. Tadqiqotning asosiy cheklovi shundaki, maqolada IV-XII asrlarga oid barcha qo‘lyozma va arxeologik manbalarning to‘liq tekstologik tahlili amalga oshirilmadi. Shu sababli kelgusida mintaqaning alohida madaniy markazlari, ilmiy maktablari va yozma manbalarini maxsus tadqiq etish zarur.

## XULOSA

IX-XII asrlardagi ilmiy yuksalish mahalliy intellektual an’analar, islom sivilizatsiyasi doirasidagi bilimlar almashinuvi, shahar markazlarining rivojlanishi va davlat homiyligining o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan. Ushbu jarayon tarixshunoslikda Birinchi Sharq Renessansi sifatida baholanadi. Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot va falsafa sohalaridagi bilimlarning rivojlanishiga muhim hissa qo‘shgan. Ularning ayrim asarlari keyingi asrlarda jahon ilm-fani taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan.

Imom Buxoriy, Abu Mansur Moturidiy, Mahmud Koshg‘ariy va Yusuf Xos Hojib kabi allomalarning ilmiy-ma’naviy qarashlari diniy tafakkur, axloqiy qadriyatlar, tilshunoslik va siyosiy-falsafiy fikr rivojida muhim ahamiyat kasb etgan.Markaziy Osiyodagi madaniy uyg‘onish mahalliy tarixiy taraqqiyot bilan cheklanib qolmagan, balki turli sivilizatsiyalar o‘rtasidagi intellektual aloqalarning rivojlanishiga ham xizmat qilgan. Bu holat mintaqaning umumjahon ilm-fani va madaniyati tarixidagi o‘rnini belgilaydi.

Umuman olganda, IV-XII asrlarda Markaziy Osiyoda ro‘y bergan madaniy jarayonlar mintaqaning ko‘p asrlik intellektual taraqqiyotida muhim tarixiy bosqichni tashkil etadi. Buyuk allomalar tomonidan yaratilgan ilmiy va ma’naviy meros nafaqat o‘z davri, balki keyingi asrlardagi ilm-fan, falsafa, adabiyot va ma’naviy tafakkur rivojida ham muhim o‘rin egallagan. Mazkur merosni zamonaviy ilmiy-metodologik yondashuvlar asosida o‘rganish tarixiy xotirani boyitish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘zaro bog‘liqligini anglash hamda yosh avlodning intellektual salohiyatini rivojlantirish nuqtai nazaridan muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Encyclopaedia Iranica. *Sogdiana: Sogdian Art*. - Elektron ilmiy ensiklopediya. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-vi-sogdian-art/
2. Encyclopaedia Iranica. *Archaeology V: Pre-Islamic Central Asia*. - Elektron ilmiy ensiklopediya. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/archaeology-v/
3. Asimov M. S., Bosworth C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV, Part One: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. The Historical, Social and Economic Setting*. - Paris: UNESCO Publishing, 1998.
4. Asimov M. S., Bosworth C. E. (eds.). *History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV, Part Two: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. The Achievements*. - Paris: UNESCO Publishing, 2000.

5. O'Connor J. J., Robertson E. F. *Al-Khwarizmi* // MacTutor History of Mathematics. University of St Andrews. URL: https://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Biographies/Al-Khwarizmi/
6. UNESCO Courier. *Al-Biruni, a Universal Genius in Central Asia a Thousand Years Ago*. - YuNESKOning ilmiy-ma'rifiy nashri. URL: https://courier.unesco.org/en/articles/al-biruni-universal-genius-central-asia-thousand-years-ago-astronomer-historian-botanist
7. UNESCO Courier. *Avicenna*. - YuNESKOning ilmiy-ma'rifiy nashri. URL: https://courier.unesco.org/en/articles/avicenna
8. Library of Congress. *The Fourth Volume of al-Bukhari's Collection of Authentic Hadiths*. - Tarixiy qo'lyozma va bibliografik tavsif. URL: https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_17619/
9. UNESCO. *Diwan Lughat al-Turk (Compendium of the Turkic Dialects)* // Memory of the World. URL: https://www.unesco.org/en/memory-world/diwan-lughat-al-turk-compendium-turkic-dialects